

Balogh Csaba

„Idola fori” – Vázlat a műkritika ideologikusságáról¹

„Az oktan bámul és azt hiszi,
E szép szavakkal szellemet idézünk,
Pedig fogás csak az egész, takarni
A szemfényvesztés mesterségeit.”²

■ „A ködképek és helytelen fogalmak régen megszállták az emberi értelmet, mélyre eresztették gyökerüket, és nemcsak az utat nehezítik meg az emberi elmének az igazsághoz, hanem, ha már nyitva áll is az út, újból felütik fejüket, és hátráltatják a munkát a tudományok megújítása közben...”³ – írja Francis Bacon az 1620-ban megjelent *Novum Organum*-ban, majd arra figyelmeztet, a tudományos megismerésre törekvő elmét leginkább az *idola fori*, a „piac ködképe” vezeti tévútra. „Bizonyos ködképeket szinte az emberi nem kapcsolata és társas élete hoz létre: ezeket az emberek érintkezése és együttélése miatt a *piac ködképeinek* nevezzük. Az embereket ugyanis a beszéd gyűjti társaságba, a szavak viszont az átlagos felfogóképesség szerint alakulnak ki. Ezért a helytelenül és ügyetlenül kialakult szavak szembeötlő módon béklyóba verik az értelmet. Ezen a bajon mit sem enyhítenek a tudósok védekezéséppen alkotott meghatározásai és magyarázatai, sőt épp a szavak tesznek erőszakot az értelmén, a szavak zavarnak össze mindent, és bonyolítják az embereket megszámlálhatatlan hiábavaló vitába és szószaporításba.”⁴ A parttalan elméleti viták jórészt abból fakadnak, hogy a résztvevők nem tisztázzák, mit is értenek az egyes fogalmakon, és olyan pontatlanul, fegyelmezetlenül használják azokat, ahogy az árusok kiáltoznak a piacon. Bacon szerint a szavak és a dolgok szofizmáktól terhelt, szeszélyes összekapcsolásakor a szavak az értelem ellen fordítják hatalmukat. Megoldást nem könnyű találni, hiszen a pontos meghatározáshoz is szavakat kell használni, amelyek ugyanúgy félrevezethetnek, mint azok, amelyeknek azonosítására törekszünk.⁵ A spekulatív tudományok aligha tudnak végleg kitörni ebből

az ördögi körből, de a fogalmak következetes használata talán gátat szab a súlyosabb félreértéseknek.

Az utóbbi kétszáz év társadalom- és művészetelméleteit két egymást átjáró – de nem egyenlő arányban előforduló – fogalom kíséri végig: eszme és ideológia. Az első meghatározása könnyűnek tűnik: leegyszerűsítve, az árnyalatokról megfeledkezve kijelenthető, hogy *eszmén* a bölcséleti megismerés elemeinek rendszerszintű és történetileg azonosítható fogalmát értjük.

Ellenben az *ideológia* a társadalomtudományok máig legellentmondásosabb fogalma, pontos jelentése sűrű ködbe burkolódik. A kora romantikától a marxizmuson át Paul de Manig számos változáson ment át a szó meghatározása, és ezek a definíciók többnyire maguk is ideológiai megfontolásokról terheltek. Elsőként az a francia forradalom után tevékenykedő filozófus csoport nevezte magát ideológusoknak, amely a társadalomtudományi kérdések vizsgálatánál elutasította a metafizikai fogalmak használatát. Magát a szót Antoine Destutt de Tracy alkotta meg 1796-ban, a görög *idéa* (eszme) és *-λογία* (tanulmányozni) összevonásával, így jelölve az érzelmi tapasztalatok és az eszmék együttes elemzését.⁶ Nem sokra rá vált pejoratívva a címke, amikor Napóleon a vele szembe fordulókat, lenézése jeleként, ideológusoknak nevezte. A klasszikus, többnyire ma is elítélően használt értelmezés szerint az ideológia olyan felekezeti, politikai elméletek, programok rendszere, amelyben erős a propagandisztikus, mozgósító jelleg, és hirdetője valamely társadalmi forma, intézményrendszer kialakítását, megerősítését vagy megdöntését tekinti céljának.⁷ A *Webster Szótár* első, 1828-ban megjelent kiadásában még nem szerepel az *ideológia* címszó, de az 1913-as átdolgozott, úgynevezett nemzetközi kiadásban viszont feltűnik. A fogalmat először az *ideák tudományaként* határozza meg, a metaforikus jelentés kibontása már kiemeli a pejoratív felhangokat: az ideológia – mint társadalompolitikai teóriák, hitek teleologikus rendszere

– ellentétes a pragmatizmussal és az idealizmussal, mert követője az ellene szóló tényeket látva sem vizsgálja felül a meggyőződését.⁸ „Az ideológia egyszerű és világos kíván lenni, még akkor is, amikor egyszerűsége, világossága nem használ a vita tárgyának. Az ideologikus kép éles vonalakat, kontrasztos feketéket és fehéreket használ. Az ideológus a karikatúristához hasonlóan túloz, karikíroz. Egy társadalmi jelenség tudományos leírása ezzel szemben többnyire életlen és bizonytalan.”⁹ – írja Geertz. Jól ismert e bizonytalan és elnagyolt meghatározások paródiája: „*Nekem társadalomfilozófiám van, neked politikai véleményed, neki ideológiája van.*”¹⁰

Elsőként Mannheim Károly mutatott rá 1929-ben írt monográfiájában, hogy az ideológia fogalmának meghatározása maga is ideologikus tünetektől terhelt, mert az elemző a jelenséget rendre csak kulturális, politikai ellenfele gondolkodásában mutatja ki, saját álláspontját ettől vizsgálat nélkül mentesnek ítéli.¹¹ Mannheim elemzésében az ideologikus attitűd a vezérlő normákat valaha kijelölő eszmékként élesen szembenálló jelenség: „...míg a korábbi naiv és nyílt ember az »eszmei tartalmakra« figyelve élt, addig mi – tendenciáját tekintve egyre inkább – ideológiaként és utópiaként éljük meg ezeket az eszméket. A zavartalan eszmei gondolkodás számára az eszme maga a kétségtelen realitás; hiszen mindenfajta valóság az eszmék közegeiben közelíthető meg, minden valóságos lét vagy minden valóságos megismerés csak a magasabbrendűben való részesedésénél fogva maradhat fenn.”¹² Az eszmék rendszere azóta a hamis tudat forrása, „mióta az ember megtanulta, hogy az eszmék rétegét a maga intencionális értelmében ne csak egyszerűen elfogadja, hanem egyben ellenőrizzé is, hogy az mennyiben ideologikus és utópikus”.¹³

Mannheim az ideológiának két jelentését különbözteti meg. A *partikuláris* ideológia fokozatosan vált le a hazugság fogalmáról. Fő jellemzője, hogy a szellemi, politikai ellenfél egy bizonyos, jól körülhatárolt eszméjét tagadja, mert azt az igazság tudatos és érdekektől vezérelt elfedésének tekinti. Ezzel szemben a *totális* ideológia egy korszak vagy társadalmi csoport teljes tudatstruktúrájának sajátosságait veszi célba. A két ideológiafogalom közös jegye – és ez a művészetkritika elmélete számára is hasznos szempontot kínál –, hogy az eszmékhez, véleményekhez nem interpretatív módon, „megértő elmélyedéssel” közelít, hanem azokat képviselőjük léthelyzetének függvényeként értelmezi. A partikuláris ideológia ellenfele tételeinek egy részét mint tartalmat tekinti ideológiának, amely

pszichológiai síkon – egy ok-okozati sor végét jelentő hazugság leleplezésével – kijavítható. A totális ideológia viszont a vitapartner egész világgképét, annak teljes rendszerét, mint eszmei tévutat kérdőjelezi meg, azt teoretikus szinten ítéli párbeszédre méltatlannak és alkalmatlannak. Az ideologikus gondolkodás alapvonása – vagyis a vitapartner nézetei iránti módszeres bizalmatlanság és őszinteségének megkérdőjelezése – a politika gyakorlatából húzódott át más társadalmi beszédmódokba, így a művészetkritikába is. Mannheim elmélete az ideologikus attitűd elterjedésének okait kutatva körkörösé válik: a társadalmi párbeszédben uralomra jutó gyanúhermeneutikáját a következőkkel, vagyis az általános ideologikus gondolkodás hatásával magyarázza. „Az ellenfél nézeteit csak akkor értelmezi az ember ideológiaként, ha nem egyszerűen hazugságként éli meg a nézeteit, hanem egész magatartásában hamisságot gyanít, amit viszont egy társadalmi elhelyezkedés függvényeként értelmez.”¹⁴

Mannheim levezetésében a XIX. század közepére alakult ki az a totális ideológia-attitűd, amelyben a szembenálló gondolkodási stílusok, világlátások nem csupán egy konkrét tartalom, vélemény korrigálására, hanem a szembenálló fél szellemi alapjainak teljes felszámolására törekednek. A jelenség részben filozófiai gyökerű. Az alteritás után az európai gondolkodás lételméleti egysége végképp szétesett, a keresztény transzcendencia – mint biztos, megkérdőjelezhetetlen vonatkozási és hivatkozási pont – elhalványult, ezért a felvilágosodás nyomán megjelenő tudatfilozófiákban (főképp Kantnál) az ember történelmi korszak, nemzet és társadalmi réteg által meghatározott tudata vált a világgkép hordozójává. A XIX. században kialakuló totális ideológia számára – miközben abszolutizálta saját álláspontját – a vitapartner eszméje nem csupán egyfajta szembenálló gondolati struktúra, hanem – marxi terminológiával élve – a valóságot minden vonatkozásában hamisan tükröző tudat. A hamis tudat vádja a mai napig meghatározó motívuma az ideologikus érvelésnek: a szellemi ellenfél gondolkodásmódja olyannyira elszakadt a valóságtól, olyannyira idegen a társadalmi gyakorlatától, hogy eleve alkalmatlan a helyes véleményalkotásra. Csakhogy a fogalom efféle totális értelmű felhasználása jelentésének és alkalmazási lehetőségeinek kiüresedéséhez vezet, mert „hosszú távon egyetlen álláspont sem leplezheti le ideológusként az összes többit anélkül, hogy azok ne élnének ugyanezzel a módszerrel”.¹⁵

Mannheim Károly nem jelölhette ki a társadalomtudós *ideális* ideológiai pozícióját, hiszen az értéksemleges

ideológia fogalma az eddigiek értelmében nem csupán teljesíthetetlen elvárás, hanem logikai paradoxon.

Clifford Geertz annak kimondásával fejleszti tovább Mannheim elméletét, hogy az elemző-kritikai gondolkodás nem választható el a kutató társadalmi helyzetétől, és bármennyire is fontos követelmény a tárgyilagosság, a semlegesség, a társadalomtudományok gyakorlatában nehéz, bizonyos diszciplínákban szinte lehetetlen meghúzni a határvonalat a tudományos és az ideologikus gondolkodás között. A modern szociológia rámutat, hogy az ideologikus attitűdöt nem lehet levezetni a marxi gyökerű érdekelméletről, amely szerint a társadalomban ideológiának álcázott osztályszempontok ütköznek, mert az elmélet emberképe, lélektani háttéré és historizmusa közhelyszerűen elnagyolt, egyedi esetek vizsgálatára alkalmatlan. A freudi eredetű feszültségelmélet az ideológiában a sablonos társadalmi traumákra adott sablonos választ lát. De egyedi jelenségek vizsgálatára ez sem alkalmas, mert összemosódik a tünet és az orvosság: esetleges a kapcsolatteremtés az ok, vagyis a társadalmi stressz és a végeredmény, vagyis a szimbolikus struktúrákban felépülő ideológiai gondolkodás között. A mai szociálpszichológia fontos megállapítása, hogy az ideologikus attitűd kialakulásakor a karakterológiai szempontok jelentékeny szerephez jutnak, ugyanis az ideologikus gondolkodásmód sok esetben olyannyira átítatott érzelmektől, szimbólumoktól és mitológiáktól, hogy eszmei (vallási, politikai, társadalmi) gyökerei elhalványodnak, vagy nem is tudatosulnak.

Az ideologikus attitűd harmadik fontos forrása – a társadalmi és a pszichológiai mellett – a történelmi kontextus. A politikai rend, a kulturális intézményrendszerek gyors megváltozása, a használható minták hiánya termékeny talajt biztosít az ideologikus gondolkodás számára. És ez távolról sem XX. századi jelenség. „Ez a káosz ideje – írja Lamartine az 1830-as júliusi forradalomról: a vélemények töredezetek, a pártok összekuszálódtak; az új elképzelések nyelve még nem született meg; semmi sem nehezebb, mint elhelyezni magunkat a vallásban, filozófiában, a politikában. Az ember érzi, tudja, megéli saját ügyét, és ha kell, meg is hal érte, de megnevezni nem tudja. E kor fő gondja, hogyan osztályozza a dolgokat és az embereket... A világ összekuszálta önnön katalógusát.”¹⁶ E társadalomlélektani törvény bizonyításához a művészettörténet is hozzájárul: a nagytörténelmi-társadalmi kataklizmák – forradalmak, háborúk alatt és után – rendre felerősödik a művészetkritika ideologikussága.

Terry Eagleton az ideológiakutatás eredményeit felhasználva tekintette át az irodalom- és közvetve a művészetkritika főbb irányzatait.¹⁷ A brit teoretikus elutasítja a liberális humanizmus álláspontját, miszerint a szépirodalom az ideológiai dogmák örök ellenfele, ugyanis indokolatlan és megvalósíthatatlan az ideológiai és az irodalmi jelenségek létmódjának és vizsgálatának szétválasztása: a társadalmi hatalomhoz pró vagy kontra viszonyuló irodalmiság – mint esztétikai kategória – önmagában ideologikus fogalom. Mindig a társadalmi berendezkedéshez és osztályokhoz kötődő intézmény- és elvárásrendszer jelöli ki az ízlésnormát, ezért már azt is egy korszak ideológiai feltételei határozzák meg, hogy mi számít irodalmi műnek. A művészeti alkotások megítélése egy tágabb, társadalmi léptékű értékelési rendszer része, ugyanakkor személyes előítéletek és hiedelmek bonyolult függvénye, tehát elválaszthatatlan a kritikusnak a történelem és társadalom egészéről alkotott nézeteitől. „Ez nem *hiba*: minden kritikai visszhangot ilyen összefonódás jellemez, és nincs »tisztá« irodalomkritikai értékelés vagy interpretáció.”¹⁸ A művészetkritikát akkor is ideológiai megfontolások vezérik – írja Eagleton –, ha ezt tagadja, és látszólag csak esztétikai szempontok alapján értékeli. Ez alól a legelvontabb művészetelméletek sem kivételek: a belterjes metanyelv kizárólagossá tétele, az alkotások történelmi, társadalmi kontextusának és referenciájának kiiktatása mögött rendre az intézményi pozíciókat őrző elitizmus, akadémiizmus munkál. A művészetelmélet és gyakorlati alkalmazása, a művészetkritika része az adott kor politikatörténetének, és eszközeit és céljait tekintve is a társadalmi ideológiák egyik ágazata. „Nincs tisztán »irodalmi« reagálás: minden válasz a mű olyan vonásaira, amelyeket olykor féltékenyen fenntartanak az »esztétikai« számára, beleértve az irodalmi *formát* illető reagálásokat is, mélyen összefonódik azzal a társadalmi és történelmi lényel, akik vagyunk.”¹⁹ Az eredetkontextusra összpontosító elméleti irányzatok (mint a pozitívizmus és a szellemtörténet), majd a modernitás művészetelméleti áramlatai (mint a formalizmus, a strukturalizmus és az amerikai Új Kritika) célkitűzésük és módszertanuk miatt még nem láthatták a műkritika mögötti ideológiai mozgatórugókat. A befogadó szerepét vizsgáló, posztmodernként ismert irányzatok közül a hermeneutikai fenomenológia és a recepcióesztétika sem fordított kellő figyelmet erre a meghatározó szempontokra, mert nem tekintette lényegesnek, hogy az „értelmezői horizontok diskurzusát” sokszor a társadalmi hatalom szabályozza. A dekonstrukció elméletében vi-

szont kiemelt szerephez jut a műkritika ideologikus természetének vizsgálata.

A dekonstrukció szerint a fogalmak eredete és hálózata meghatározhatatlan, mert a mögöttük feltételezett transzcendens jelentésalap csupán fikció. A társadalmi ideológiák a folyamatosan változó jelentések halmazából „emelnek privilegizált pozícióba bizonyos jelentéseket, vagy állítják őket úgy a középpontba, hogy az egyéb jelentések kénytelenek ekörül forogni”.²⁰ Az ideologikus gondolkodás szerkezete ugyanolyan ellentétpárokra épül (igaz – hamis, helyes – helytelen, fontos – lényegtelen), mint a mitológiai rendszerek: megszünteti a kétértelműséget, elfedi a választási lehetőségeket. De az ideologikus szövegek – így az ideologikus célú műkritikák – szoros olvasata azt bizonyítja, hogy e rendíthetetlennek látszó ellentétpárokat a szöveg egy jelentéktelennek tűnő részlete megkérdőjelezi, majd ellentmondásba viszi, működésbe lép valamely rejtett, a szerző ideológiai szándékával ellentétes önmegsemmisítő mechanizmus, amely az érvelés logikájának egészét alássa.

Az ideologikus szövegekben – különösen a propagandában – a logikai ellentmondásokat a szóképek és a retorikai eszközök hivatottak palástolni. Az ideológiát mint üzenetet többnyire figuratív elemek (metaforák, metonímiák, hiperbolák, oximoronok), szimbolikus értékűvé váló szintagmatikus szerkezetek és éles ellentétekből, erőszakolt hierarchiákból építkező szlogenek közvetítik.²¹ Az irodalomtudományi dekonstrukció azzal igazolta és mélyítette el ezt az eredetileg szociológiai felismerést, hogy a nyelv retorikussága felé fordította a figyelmet. Az antik meghatározás úgy tekintett a szónoklatra, mint egy sajátos nyelvhasználati technikára, amelynek nemcsak eszköze, hanem tárgya is maga a nyelv, így nem tényeket, tudást közvetít, inkább a meggyőzés, a rábeszélés tudománya. A dekonstrukció számára a retorikusság már nem a véleményalkotás nyelvi-pszichológiai eszköze, hanem a nyelv természetes többértelműségének formája, létmódja. Maga az értelmezés, a műbírálat is – mint a kritikus kapcsolatteremtése jelölő és jelölt között – retorikus tevékenység.²²

A dekonstrukció elméletírói közül főképp a belga születésű amerikai teoretikus, Paul de Man foglalkozott az esztétikai ítélet ideologikus természetével. A XVIII. század végén, a romantika kibontakozásakor született meg a modern művészetfilozófia és esztétika, amely – Kant, Hegel, Schiller, Schlegel és mások munkássága eredményeként – meghonosította és uralkodóvá tette az autonóm művészet és az érdek nélküli szépség –

történelmi, társadalmi és intézményi kontextustól – elkülönített fogalmát. De Man e megalapozó jelentőségű művészetelméleti szövegek tanulmányozásakor arra a megállapításra jutott, hogy a klasszikus esztétikai gondolkodás alapja, vagyis a logocentrikus és dichotomikus fogalomrendszer igazolhatatlan. Az esztétikai gondolkodás és az esztétikai nevelést biztosító intézmények mögött mindig egyfajta *esztétikai ideológia* működik. Sőt, az esztétikai ítélet egyenesen politikai erő, „az egyik leghatalmasabb ideologikus hajtóerő, amely a történelem valóságát befolyásolja”.²³ Az esztétikai értékítélet elméleti megalapozására irányuló minden törekvés törvényszerűen ideologikus, és ez az esztétikai gondolkodás egyik lényegi jellemzője. Az ideologikus attitűd úgy védekezik a szubjektív értékalkotás káoszával szemben, hogy „megalapozatlan ideák konstrukcióján keresztül stabilizál, érvényesít egy voltaképp nagyon korlátolt érvényű értelmezést. A dekonstrukció ezért az *ideológia kritikája*, bemutatja azokat az olvasási formákat, stratégiákat, amelyek jelzik az ideológia megtévesztő érvényesülésének eseményeit.”²⁴

A dekonstrukció ideológiafogalma elsődlegesen mégsem politikai vagy szociológiai kategória, hanem a bölcsellettudomány köréből ered. „Mindig is azt tartottam – nyilatkozta de Man –, hogy az ideológia problémáját, illetve ennek folytatásaképp a politika problémáját csak a *kritikai-nyelvészeti elemzés* alapján lehet megközelíteni, amit viszont saját feltételei szerint kell elvégezni, a nyelv közegén belül...”²⁵ Bármely művészeti jelenség esztétikai értékelésének ideologikusságát a kritika alakzatai és üzenetének, ítéletének önellentmondásai rejtik. Tehát az ideológia nem megfoghatatlan, ködszerű jelenség, hanem elemezhető nyelvi valóság. „Amit ideológiának nevezünk, az éppen nyelvi és természetes valóság, referencia és fenomenalizmus egybemosódása. Ebből az következik, hogy az irodalmiság nyelvészete – jobban, mint a vizsgálódás egyéb formája, a közgazdaságtudományt is beleértve – hatékony és nélkülözhetetlen eszköz az ideológiai tévutak leleplezésében, valamint meghatározó tényező előfordulásuk magyarázatában.”²⁶ Csak hogy az amerikai teoretikus az ideologikus gondolkodás nyelvi-retorikai eszközeinek, valamint az esztétikai és a retorikus funkciók felcserélődésének leleplezésére nem dolgozott ki általánosan használható technikát. Csupán az irányt mutatja meg: a jelek – tehát a szoros olvasat – szintjén célszerű közelíteni a művészetkritikai szövegek komplex elemzéséhez, mert az ideológia a nyelvhez és az esztétikumhoz egyszerre kötődő fogalom. „Az ideológiai és kritikai gondolkodás függenek egymástól, és szétvá-

lasztásukra irányuló mindenféle törekvés az ideológiából pusztá tévedést, a kritikai gondolkodásból pedig idealizmust kreál.²⁷ Az esztétikai ítélet ideologikussága többnyire titkolt, a szóhasználatba kódolt üzenet, amely egyetemes érvényűnek láttatja magát, és az esztétika szféráján túlmutató történelmi, társadalmi, politikai, etikai avagy vallási tézisek igaz vagy hamis voltáról próbál meggyőzni. Ezért sokatmondó annak vizsgálata, hogy mi az adott műkritika *tényleges* referenciája: a jelölő (a kritika) *valóban* a jelöltről (a műalkotásról) szól?

A művészetkritikai szövegek retorikusságába kódolt ideológia azonban nem magyarázza meg a művészeti alkotások körüli viták jellegzetes kudarcát – a „süketek párbeszédét”. A posztstrukturalista Stanley Fish elmélete arra kínál választ, hogy a műértelmezők (csoportjai) miért nem vesznek tudomást egymásról. Tanulmánykötetében a kritikai tevékenység két modelljét, a bizonyítást és a meggyőzést vizsgálja.²⁸ Mint írja, a kritikusi pozíció eleve magában hordozza annak az értelmezői közösségnek a művészettel és a konkrét művel kapcsolatos előfeltevérendszerét, amelyhez az adott értelmező tartozik. Ebből az következik, hogy a művészetkritika az alkotó életrajzi adatain és néhány triviális műfajelméleti megállapításon kívül nem alkalmas a bizonyításra: semmit nem tud elfogadtatni, ha a befogadó más előfeltevéssel rendelkezik.

Szemléltetésül egyetlen példa. E tanulmány mottójául egy Madách-idézetet választottam. Ha valamely értelmezői közösség úgy ítéli, hogy *Az ember tragédiája* nem több, mint egy bornírt alapötlet részleteiben plágiumgyanus és stílusosan nivótlan megvalósítása, a másik pedig úgy, hogy a drámai költemény az istenfélelem apológiája, és művészi nagysága, jelentősége csak a bibliai *Jób könyvéhez* mérhető, akkor nincs az a kritikusi bizonyítási módszer, amely a két szembenálló álláspont hirdetőit nézeteik felülvizsgálatára ösztönöznék. A művészetkritika sokféleképpen próbálta és próbálja orvosolni, hogy nem képes a természettudomány analógiájára érvelni, ahol az objektív adatok, tények – helyes indukció esetén – kényszerítő erejűek. De igyekezete nem változtat azon, hogy érdemi párbeszéd csak akkor alakulhat ki a művészeti jelenségekről, ha a kritikai érvelés lépéseiben mindkét fél – befogadói előfeltevései alapján – bizonyítékokat lát, aminek pedig az a feltétele, hogy az értelmezés alapfogalmaint valamilyen mértékben már eleve magáénak vallja.

„Az első modell szerint a kritikai tevékenység kontrollját az önmagukban álló tárgyak jelentik, s a róluk mondottak ezekhez képest bizonyulnak helyesnek vagy helytelennek; a másik modell szerint a kritikai tevékenység az, ami

megteremti a tárgyat. Az egyik modell szerint az Énnek meg kell szabadulnia előítéleteitől és előfeltevéseitől, hogy tisztán lássa a szöveget, amely ezektől függetlenül létezik; a másik modell szerint csakis az előítéletekre vagy a perspektíva adta részletekre hagyatkozhatunk, s a kérdés az, hogy a sok hasonlóképpen részleges perspektíva közül melyik hívja elő a szöveget. [...] Elérhetjük, hogy mások beismerjéktévedésüket, érvelhetünkamellet, hogyazegyik értelmezés jobb, mint a másik, tényekkel támogathatjuk meg az általunk előnyben részesített értelmezést; csak azt kell észben tartanunk, hogy mindezeket bizonyos intézményes előfeltevések keretein belül tesszük, melyek maguk is vita tárgyaivá válhatnak.”²⁹ Ezért a kritika alapja csak a meggyőzés lehet: a kiindulópontban és az előtárt bizonyítékokban a másik is kiindulópontot és bizonyítékot lásson. A műkritika elfogadásának és elutasításának törvényszerűségeit keresve Fish arra jutott, hogy a „meggyőzés mechanizmusa, akárcsak bármi más, kontextusfüggő: az, hogy egy érvelést mi tesz meggyőzővé, azon múlik, hogy előzetesen miben egyeztek meg a felek. Léteznie kell bizonyos közös előfeltevéseknek arról, hogy mi fontos, mi szükségszerű és mi kívánatos, ha ugyanis ezek hiányoznak, egyik fél sem tudna olyasmit állítani, amit a másik fél figyelemre méltónak tekintene.”³⁰ Mivel minden kritikai tevékenység előfeltevések szövevényes rendszerére épül, valamint a társadalmi és az intézményes háttér függvénye, ezért nincsenek kikezdehetetlen, időtlen, nem erodálódó álláspontok. Stanley Fish elméletében a kritikátörténeti múlt új – más mai teóriákhoz képest szokatlanul méltányos – értékelést kap: az elődök munkái nem a jelen értelmezői tevékenységének tökéletlenebb, „csökevényes előképei”, hanem egy olyan korábbi szellemi kultúra meghatározó vetületei, amelynek előfeltevései a maitól eltérőek voltak.³¹

Azonban korszakoktól független sajátossága a művészetkritikának, hogy az értelmezői, kritikusi tekintély forrása sokszor nem az érvelés és a meggyőzés minőségében, inkább az ítélet társadalmi, intézményi kontextusában és a mögötte álló hatalmi ideológiában keresendő. A művészetkritika története azt mutatja, már annak tudomásulvétele sem könnyű feladat, hogy egy alkotás jelentése sokrétű, ezért értelmezése sem szűkíthető le egyetlen helyes olvasatra. A művészetkritika története egyben a műkritikusok kritikátörténete is: akik közül csak kevesen látták be, hogy a „szellemi tudományokban soha senkinek nem lehet teljesen igaza”.³²

JEGYZETEK

- 1 Tanulmányom megírását a 3802/04868 jelzetű kutatói pályázat keretében a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.
- 2 MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája (Drámai költemény). Szinoptikuskritikai kiadás.* Szerkesztette, jegyzetek KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 363–365. [X. 60–63.]
- 3 BACON, Francis: *Novum Organum (Aforizmák a természet magyarázatáról és az ember uralmáról).* Fordította CSATLÓS János = BACON, Francis: *Új Atlantisz – Novum Organum.* Szeged, Lazi, 2001, 53–149., 63–64. (XXXVIII.), 4 Uo., 65. (XLIII.)
- 5 Uo., 73–74. (LIX.)
- 6 Vö. <http://www.econlib.org/library/Tracy/DestutdeTracyBio.html>
ABBAGNANO, Nicola: *Diccionario de Filosofia.* La Habana, Edición Revolucionaria, 1966, 644. Köszönetet mondok Csuday Csabának, amiért felhívta a figyelmem a kiadványra.
- 7 GEERTZ, Clifford: *Az ideológia mint kulturális rendszer.* Fordította FEJÉR Balázs = GEERTZ, Clifford: *Az értelmezés hatalma (Antropológiai írások).* Válogatta, összeállította NIEDERMÜLLER Péter, Bp., Osiris, 2001 (Antropológia), 26–71., 26. skk.
- 8 „... a set of theories and beliefs about sociopolitical goals and methods to attain them; in common usage, such a set of beliefs so strongly held by their adherents as to cause them to ignore evidence against such beliefs, and thus fall into error – hence a negative trait; contrasted to pragmatism, and distinct from idealism.”
<http://machaut.uchicago.edu/?resource=Webster%27s&word=ideology&use1913=on&use1828=on>
<http://www.webster-dictionary.org/definition/ideology>
- 9 GEERTZ: *i. m.* (2001), 45.
- 10 Uo., 27. (Kiemelés tőlem – B. Cs.)
- 11 MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia.* Fordította MEZEI György, Bp., Atlantisz, 1996 (Mesteriskola), 69–127.
- 12 Uo., 73.
- 13 Uo., 74.
- 14 Uo., 80.
- 15 Uo., 92–93.
- 16 LAMARTINE, Alphonse de: *Déclaration de Principes* (1849) = GEERTZ: *i. m.* (2001), 59.
- 17 EAGLETON, Terry: *Literary Theory: An Introduction.* Oxford (UK), Basil Blackwell, 1983; EAGLETON, Terry: *The Ideology of the Aesthetic.* Oxford (UK), Cambridge (USA), Blackwell, 1990
- 18 EAGLETON, Terry: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig.* Fordította SZILI József, Bp., Helikon, 2000 (Helikon Universitas Irodalomelmélet), 20.
- 19 Uo., 81–82.
- 20 Uo., 116.
- 21 Vö. GEERTZ: *i. m.* (2001), 49., 57.
- 22 Vö. BÓKAY Antal: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Bp., Osiris, 1997 (Osiris Tankönyvek), 391–419.
- 23 DE MAN, Paul: *The Rhetoric of Romanticism.* New York, Columbia University Press, 1984 kötetéből (264.) idézi TIMÁR Andrea: *A kézírás alakzata: Kittler, de Man és az esztétikai ideológia = Az esztétikai tapasztalat medialisága.* Szerkesztette KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2004, 37–50., 38.
- 24 BÓKAY Antal: *Paul de Man és az amerikai irodalomtudományi dekonstrukció (Utószó)* = DE MAN, Paul: *Esztétikai ideológia.* Fordította KATONA Gábor, Bp., Janus–Osiris, 2000 (Orbis Universitatis – Irodalom- tudomány I.), 215–235., 220.
- 25 DE MAN, Paul: *The Resistance to Theory.* Minneapolis–London, University of Minnesota Press, 1997, 121. Idézi NEMES Péter: *Az ideológia fogalma Paul de Man gondolkodásában = (Tév)eszmék bővölete.* Szerkesztette JENEY Éva, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Akadémiai, 2004, 279–291., 281.
- 26 De MAN, Paul: *Ellenszegülés az elméletnek.* Fordította HUBA Miklós = *Szöveg és interpretáció.* Szerkesztette, utószó BACSÓ Béla, Bp., Cserépfalvi, 1991, 97–113., 104.
- 27 De MAN: *i. m.* (2000), 56.
- 28 FISH, Stanley: *Is There a Text in This Class?* Cambridge–Massachusetts, Harvard University Press, 1980; a kritikai tevékenységre vonatkozó rész (356–371.) Magyarul: FISH, Stanley: *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje.* Fordította BECK András = *Az irodalom elméletei III.,* Szerkesztette THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 5–26.; Vö. *Bevezetés a modern irodalomelméletbe (Összehasonlító áttekintés).* Szerkesztette JEFFERSON, Ann, ROBEY, David, Fordította BABARCZY Eszter, BECK András, Bp., Osiris, 1999, *Stanley Fish:* 160–162.
- 29 FISH: *i. m.* (1997), 18., 20.
- 30 Uo., 22–23.
- 31 Uo., 21.
- 32 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A hatástörténet kérdőjelei = Uő.: A mű átváltozásai.* Bp., Pozsony, Kalligram, 2013 (Szegedy-Maszák Mihály Válogatott Munkái), 46–78., 47.